

प्रकरण दुसरे

आनंद यादव : व्यक्ती आणि व्यक्तिमत्त्व

प्रकरण २ रे

आनंद यादव : व्यक्ती आणि व्यक्तिमत्त्व

प्रस्तुत प्रकरणात आनंद यादव यांचा परिचय आणि त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय करून घेण्याचे योजले आहे.

मराठी ग्रामीण साहित्य प्रवाहातील आनंद यादव हे एक महत्त्वाचे लेखक आहेत. त्यांनी कथा, कविता, कादंबरी, समिक्षा इ. साहित्य प्रकारत विपुल लेखन केले आहे.

आनंद यादवांचे बालपण कोल्हापूर जिल्ह्यातील कागल या खेडेगावात एका गरीब शेतमजुराच्या कुटूंबात गेले. यादवांचे पूर्वज कर्नाटक प्रांतातून महाराष्ट्रात आले व कागल येथे स्थायिक झाले. जकात वसुलीचे काम करीत असल्यामुळे त्यांना जकाते हे पडनाव मिळाले. आनंद यादव हे देखील सुरवातीला आपले नाव आनंद रत्नाप्पा जकाते असे लिहित होते. रत्नागिरी येथे कॉलेजमध्ये शिकत असताना प्रिन्सिपल भावे यांच्या ओळखीने पु. ल. देशपांडे यांच्याशी यादवांचा परिचय झाला. देशपांडे यांच्या सांगण्यावरून यादवांनी जकाते हे पडनाव टाकून 'यादव' हे मुळचे आडनाव धारण केले. 'आनंदा रत्नाप्पा जकाते चा' 'आनंद रतन यादव' झाले. यादवांच्या वडिलांची शेती नव्हती. भाडेपट्ट्याने ते मोठ्या शेतकऱ्याची जमीन करायचे. पुढे कुळकायदा आला. 'कसेल त्याची शेती' या नियमानुसार जमीनदाराची जमीन कुळांना मिळू लागली. पण यादवांचे वडील कसत असलेली शेती मालकाने फसगफलतीने काढून घेतली. मालकाची शेती कसायला होती तेव्हा देखील घरी दारिद्र्य होते. आता तर दारिद्र्याचा कडेलोट झाला. मजूरी करणे नशिबी आले. रोजच्या जेवणाची भ्रांत पडू लागली. या परिस्थितीत लहान-मोठ्या सर्वांना मजूरी करणे आवश्यक होते. छोट्या आनंदला शाळेचे वेध लागले होते. शिक्षणासाठी तळमळत होता. त्याची तळमळ घरात कुणालाच कळत नव्हती. विशेषतः वडिलांना त्यांना शाळेच्या नावाने एक प्रकारची जणू शत्रुत्वाची भावना होती. या अपार

दारिद्र्यावस्थेत आनंदसारख्या मोठ्या मुलाने शाळेत शिकण्याचा हट्ट धरणे वडिलांच्या समजण्यापलिकडे होते. अशा अवस्थेत त्यांनी छोट्या आनंदला शिक्षणापासून परावृत्त करताना सर्व प्रकारच्या शिक्षा त्याला दिल्या. आनंदाला समजून चुकले होते की या परिस्थितीच्या कचाट्यातून सुटण्यासाठी शिक्षण घ्यायला हवे. शिक्षण घेण्यासाठी परिस्थितीशी झोंबी घेतली. वडिलांशी भांडला परिस्थितीशी कुटूंबियांशी त्याने झोंबी घेतली.

एस्.एस्.सी. पर्यंतचे शिक्षण गावातच कागलमध्ये पूर्ण केले. आनंदा उपाशीपोटी शाळेत जात होता. शाळा सुटल्यावर वडिलांच्या धाकामुळे मळ्यात जाऊन पडेल ते काम करीत असे. एस्.एस्.सी. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. पुढे शिकण्याची इच्छा होती. गावातील व्यक्तीच्या मदतीने आनंदा रत्नागिरीला गेला. पुढे कोल्हापूर येथे बी.ए. पर्यंतचे शिक्षण घेतले होते. रत्नागिरीला असताना कवी य.द.भावे, प्रा.रा.वा. चिटणीस यांचा सहवास लाभला. त्यांनी यादवांना काव्य लेखनासाठी प्रोत्साहन दिले. य.द. भावे यांच्यामुळे आनंदाचा सुप्रसिद्ध साहित्यिक पु.ल. देशपांडे यांच्याशी परिचय झाला. त्यांनी यादवांच्या कवितेचे वाचन करणे कवितेविषयी गौरवोद्गार काढणे त्यांना कविता लेखनाला प्रोत्साहित करणे या घटना यादवांच्या वाङ्.मयीन व्यक्तीमत्त्वाला आकार देणाऱ्या होत्या. पु.ल.देशपांडे यांनी अडचणीच्यावेळी यादवांना आर्थिक मदत मानसिक आधारही दिला.

त्यांच्या साहित्य निर्मितीच्या अन्वयार्थ लावताना- **अनुराधा पोतदार लिहितात,** “या व्यथित एकाकी मनःस्थितीत यादवांचे बाल्य त्यांचे नवतारुण्य जणू एकाएकी संपुष्टात आले. फार लवकर ते मोठे झाले, प्रौढ झाले, नव्हे तसे व्हावे लागले वय वाढत होत तसतशी शेतातील आधिकाधिक जबाबदारीची, कष्टाची कामं अंगावर पडत होती. मन कोळपून जात होत, अंतर्मुख एकटे होत होते. शेतात मळ्यात राबत असताना घरात वावरत असताना भावना प्रधान मनाला भिडणारे, सलणारे सारे भले बुरे अनुभव, स्वतःशी बोलवे तसे कवितेत व्यक्त होत होते. स्वानुभवाबरोबर

सभोवती दिसणारे शेजारापाजाऱ्यांचे जग त्यातले अनुभव मन अलगद टिपत होते. कवितेत साकार होत होते. अशी ही पहिली कविता शाळेत दहावी-अकरावीत असताना १९५४-५५ साली लिहिली गेली.''^१ महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना गोखले कॉलेजमध्ये अनुराधा पोतदार या कवयित्रीच्या प्राध्यापिका या नात्याने यादवांना सहवास लाभला. त्यांचे प्रोत्साहनही काव्यलेखनासाठी लाभले. प्रा. भिंगारे, प्रा. ग. वि. कुलकर्णी, व. ह. पिटके यांच्याशी यादवांच्या साहित्यिक गप्पा होऊ लागल्या. याच सुमारास 'हिरवे जग' या काव्यसंग्रहातील कवितांचे लेखन घडले. प्रा. पोतदार आणि पिटके यांच्या मार्गदर्शनामुळे यादवांनी आपले 'हिरवे जग' चे हस्तलिखित महाराष्ट्र राज्य साहित्य पुरस्कारासाठी पाठविले या स्पर्धेत 'हिरवे जग' ला पारितोषिकही मिळाले. कोल्हापूरच्या वास्तव्यात यादवांनी श्री.म.माटे, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, शरदश्चंद्र मुक्तीबोध यांच्या साहित्याचे वाचन केले. या लेखातून प्रेरणा घेऊन यादवांनी 'माती खालची माती' या संग्रहातील व्यक्तिचित्राचे लेखन केले. 'एकलकोंडा' या कादंबरीचे लेखनही याच काळात घडले आहे.

बी.ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर यादवांनी पुढील शिक्षणाची आस लागून राहिली होती. पण आर्थिक बाजू अतिशय डबघाईला आलेली होती. अर्थार्जनासाठी यादवांनी पुणे येथे आकाशवाणी केंद्रात नोकरी मिळवली. नोकरी सांभाळून एम्.ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. पुण्याचे साहित्यिक व सांस्कृतिक वातावरण त्यांच्यातील कलावंताला आपल्या कलागुणांना वाव देण्यास पुरक ठरले होते. नोकरीच्या ठिकाणी व्यंकटेश माडगूळकर, बा.भ. बोरकर, शंकर पाटील, यांचा परिचय झाला. सहवास लाभला. एम्.ए.ची पदवी प्राप्त झाल्यावर प्राध्यापकाची नोकरी त्यांनी स्वीकारली. लेखनाला वाव देणारा वाचनाची हौस भागविणारा प्राध्यापकाचा व्यवसाय त्यांनी पत्करला. पूर्वसुरीच्या लेखनाचे वाचन करित असताना यादवांच्याही कथा, कादंबऱ्या, कविता निर्माण होऊ लागल्या. विविध वाङ्.मयप्रकार हाताळत असताना त्यांनी ग्रामीण लेखक म्हणून लेखन केले.

शिक्षणासाठी व नोकरीच्या निमित्ताने यादवांना गावापासून दूर रहावे लागले. पण ते गावाला कधीच विसरले नाहीत. त्याचे प्रत्यंतर त्यांच्या सर्व लेखनातून येते. याचा दाखला देताना- रवींद्र ठाकूर म्हणतात, “यादवांनी अनेक वाङ्मय प्रकार हाताळले. वेगवेगळी अनुभव विश्वे आकलण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आपण प्राधान्याने ग्रामीण लेखक आहोत याचे भान कधी दृष्टीआड होऊ दिले नाही. शिक्षण आणि नोकरी निमित्त ते आपल्या घरा गावापासून दूर गेले तरी आपली जीवन जाणीव ज्या भूमित पोसली गेली त्या मातीला ते कधी विसरले नाहीत.”^२ ग्रामीण जीवनाशी लेखन करीत असताना यादवांची विशिष्ट अशी स्वतःची एक भूमिका आहे. ग्रामीण जीवन रेखाटने, ग्रामीण अनुभव शब्दबद्ध करणे, ग्रामीण व्यक्तीचे शोषित जीवन, त्यांचे उपेक्षित, दुर्लक्षित जीवन साहित्यातून जगापुढे मांडणे ही त्यांची तळमळ सर्व लेखनातून आपणास जाणवते.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर खेड्यात शिक्षणाचा प्रसार झाला. नवी पिढी शिकू लागली. आपली शोषित अवस्था, नाडलेपण, सोयीसवलतीपासून वंचित राहणे आपल्यावर होत असलेला अन्याय यांची जाणीव या नवशिक्षित ग्रामीण युवा पिढीला झाली. ही वास्तवता त्यांच्या साहित्यातून अविष्कृत होऊ लागली. या नवजागृत ग्रामीण युवा पिढीचे नेतृत्व यादवांच्याकडे आले. आधुनिक ग्रामीण साहित्याच्या संदर्भात असलेली आपली भूमिका यादवांनी ग्रामीण साहित्य संमेलनातून, ग्रामीण साहित्यिकांच्या मेळाव्यातून, परिसंवादातून चर्चा सत्रातून सुस्पष्ट केली आहे.

ग्रामीण साहित्याची चळवळ १९७५ च्या सुमारास सुरू झाली. अनेक कवी लेखक यांनी चळवळीला हातभार लावला. कविता, कथा, कादंबरी, वगनाट्य, आत्मचरित्रात्मक कादंबरी, व्यक्तिचित्रे, ललितलेख इत्यादी साहित्य प्रकारातून ग्रामीण जग अविष्कृत करीत असताना ग्रामीण साहित्याची समीक्षाही त्यांनी केली आहे. ललित्य पूर्ण भाषेत रसपूर्ण ललित लेखन करणारे आनंद यादव, समीक्षापर लेखन तितक्याच ताकदीने ते पेलतात त्यांचे कार्यक्रम एकूण तीन स्तरावर चाललेले दिसते.

साहित्यातून लालित्यपूर्ण लेखन करणे, ग्रामीण साहित्याची समीक्षा करणे व ग्रामीण साहित्य चळवळीचे नेतृत्व करणे अशा तीन पातळीवर यादव कार्यरत आहेत.

थोडक्यात यादवांच्या संदर्भात असे म्हणता येईल एका सामान्य शेतकऱ्याच्या कुटूंबातील मुलाने प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून मिळविलेले यश प्रेरणादायक ठरणारे आहे. एकंदरीत आनंद यादव यांच्या साहित्याचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी त्यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व समजण्यास पूरक असेच आहे.

कवी : आनंद यादव

आनंद यादव यांनी आपल्या लेखनाची सुरुवात कवितेने केली आहे. ज्या सुमारास, विं. दा. करंदीकर, शरदश्चंद्र मुक्तीबोध, नारायण सुर्वे हे कवी काव्यलेखन करीत होते. त्या काळात आनंद यादवांची कविता आपल्या ग्रामीण बोलीच्या भाषेत ग्रामीण जीवनानुभव व्यक्त करीत होती. आनंद यादवांचे तीन कवितासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. १) हिरवे जग २) मळ्याची माती ३) मायलेकरं यापैकी 'हिरवे जग' - संग्रहातील कविता 'मळ्याची माती' या संग्रहातही आल्या आहेत. ग्रामीण कष्टकऱ्यांचे, त्यांच्या कुटूंबीयांचे भावविश्व आपल्या कवितेद्वारे, अस्सल ग्रामीण भाषेत शब्दांकित करावे असे यादवांना वाटत असावे. या वाटण्याचा परिपाक म्हणजे 'हिरव जग' आकाराला आले. १९६० साली 'हिरवे जग' मधील कविता प्रकाशित झाली. अस्सल ग्रामीण भाषेतील हा कवितासंग्रह होता. 'मळ्याची माती' काव्यसंग्रह १९७८ साली प्रकाशित झाला. या संग्रहातील कवितेविषयी यादव म्हणतात, " हिरव जग" येथे विस्तारल आहे. आधीच्या 'हिरव जग' मधील कवितेत ग्रामीण विश्वाचे दर्शन घडविले आहे. नंतरच्या कविची चिंतनाशिलता, बदललेल्या जाणीवा व्यक्त केल्या आहेत.

त्यांच्या काव्यलेखनासंदर्भात - विश्वास जहागीरदार लिहितात, "हिरवे जग" नंतर आनंद यादवांच्या संवेदनशीलतेमध्ये एक विकास झाला आहे. या परिवर्तनानंतरची त्यांची कविता अधिक व्यामिश्र झाली आहे.... सलग रोमॅटिक अशा

आधीच्या कवितेपेक्षा ही कविता स्वतःमधील एक टप्पा ओलांडून श्रेष्ठ होऊ पहाणारी कविता आहे.”^३ दरिद्री कष्टकरी ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या त्यांच्या कुटूंबीयांचे भावविश्व कवितेत साकार झाले आहे. ‘गाडी’- कवितेत वाजवीपेक्षा जास्त बोजा लादल्यामुळे कलंडू पहाणारी गाडी आहे. ही ओझ्याने भरलेली ‘गाडी’ कष्टकरी, शेतमजूराचे प्रतिकच आहे. ‘काराळात कडू’ या कवितेत, आपल्या कष्टातून मिळणारे धनरूपी मध मालकाला व कडू कारल्याप्रमाणे कष्ट आपल्याला भोगावे लागतात. याच वैषम्य व्यक्त होताना दिसते. ‘लई वाटतय’ या कवितेत दारिद्र्यामुळे मुलांना शिकवू न शकणाऱ्या माणसाची आगतिकता दिसते. ‘वळखठेव’ या कवितेत शिकून शहाण्या झालेल्या मुलाला विधवा आई वळख ठेवण्यास सांगते. ग्रामीण विश्वातील स्त्री-पुरुषप्रेमाचे स्वरूप काहीसे रंगेल व राकट आहे. कुंकवाला असलेल महत्त्व ‘बाईमाणूस’ या कवितेत व्यक्त झालं आहे. ‘केवड्याच्या पोटरीला’ या कवितेतील पत्नी सौंदर्यवती आहे व तिच्या केवड्याच्या रंगाच्या पोटरीला ‘भुजंग डसलं’ असं पतीला तिच्यावरच्या प्रेमापायी वाटत व तो काळजी करतो. ‘तळची भाकर’ या कवितेतील पत्नी आपल्या पतीला मोठ्या कुटूंबात दोन चांगलेचुंगले घास मिळावेत म्हणून कशी युक्ती करते ते दिसते. तळच्या भाकरीत पोपड्याखाली सांडगे लोणी लपवते व पतीने तीच भाकर उचलावी असे मोठ्या खुबीन त्याला सांगते. ‘बरी नव्ह ही मस्ती’ या कवितेत दिवसाढवळ्या पत्नीशी मस्ती करू पहाणारा पती व त्याला समज देणारी पत्नी आहे. ‘आपल आपुन जपायच’ या कवितेत पत्नीचे उष्टे पानी हट्टाने प्यायला मागणारा रसिक पती आहे. ‘पुढंला’ या कवितेत प्रौढा कर्तबगार व विचारी असलेली दिसते. शेतात काय पिके घ्यावीत या विषयी ती पतीला सल्ला देते. पतीपत्नी व सुखी समाधानी संसाराचे चित्रण जशी ही कविता करते. त्याप्रमाणे ग्रामीण जीवनात स्त्रीयांना सोसाव्या लागणाऱ्या सासुरवासाचेही चित्रण या कवितेत येताना दिसते. सासुरवाशीन कंटाळून आत्महत्या करू पाहाते तेव्हा तिला सावरणारी सखी देखील असते. ‘पण्याच्या वाटेवर’ अशीच कविता आहे. स्त्री पुरुष प्रेम, स्त्रीजीवन या विषयाबरोबर ‘निसर्ग’ हा

देखील या कविताचा विषय आहे. 'माती हे धन असतय' आणि 'शिवळेचा फास' या कविता निसर्ग विषय व्यक्त करतात.

'मळ्याची माती' कविता संग्रहातील पुढची कविता खेडे सोडून शहरात आलेल्या कवीच्या बदलच्या मनाचे व परिस्थितीचे वर्णन करणारी आहे. 'हे माती हे माते' या कवितेत मातीचे माहात्म्य वर्णन केले आहे. 'भोमच्या पुनवला' या कवितेत चांदण्यात गावशिवाराचे दृश्य कसे दिसते याचे वर्णन येते. 'हलम्या' ही कविता नादानुभाव व्यक्त करते. 'गोंदण' या कवितेत ग्रामीण जीवनातील वास्तवतेचे चित्रण येते. एकूणच ही कविता भावकाव्याच्या स्वरूपाची दिसून येते. 'मळ्याची माती' या कविता संग्रहातील कविता चिंतनशील स्वरूपाची आहे. यानंतरची आनंद यादवाची कविता 'माय लेकरं' ही आहे. ही दीर्घ कविता आहे. आई व मुलगा यांच्यातील संवाद यांचे दोन वेगवेगळे दृष्टीकोन या कवितेत व्यक्त झाले आहेत. १९८९ साली हा कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला. खेड्यातील एक परंपरागत आई आणि शिकूण शहाणा झालेला तिचा मुलगा यांच्यातील दीर्घ संवाद असे या कवितेचे स्वरूप आहे.

आनंद यादवांची कविता अस्सल ग्रामीण आहे. मराठी कवितेला अस्सल गावरानतेचा त्यांनी साज चढविला आहे.

कथाकार : आनंद यादव

मराठी कथाक्षेत्रात आनंद यादव यांनी प्रथम पदार्पण केले. याचवेळी ग्रामीण कथा लोकप्रियतेच्या शिखरावर होती. व्यंकटेश माडगूळकर, रणजीत देसाई, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार हे चार ग्रामीण साहित्य लेखक आघाडीवर होते. 'ग्रामीण जीवनाचे अस्सल दर्शन घडविणारी माडगूळकरांची कथा ही ग्रामीण कथेची सुरुवात मानावी लागेल.' माडगूळकरांच्या पाठोपाठ उद्धव शेळके, रणजीत देसाई, शंकरराव खरात, द.मा. मिरासदार हे ग्रामीण कथा लेखक मराठी लघुकथेच्या क्षेत्रात उदयास आले. याच सुमारास रा. र. बोराडे, आनंद यादव, मधु मंगेश कर्णीक, यांनीही ग्रामीण

जीवनाला आपल्या कथेत शब्द बद्ध केले व नवकथेच्या या कालखंडात आनंद यादवांनी कथालेखन केले. यादवांचे कथासंग्रह पुढील प्रमाणे दिसून येतात. १) खळाळ - १९६७ २) घरजावई- १९७४ ३) माळावरची मैना - १९७६ ४) आदिताल - १९८० ५) उवरणी - १९८२ ६) उखडलेली झाडे - १९८६ कालक्रमानुसार वरील कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत.

आनंद यादवाच्या सर्वच लेखनाचा विषय खेड्यातील समाज या समाजातील सामान्य माणूस त्याचे दारिद्र्य, वेदना, भावविश्व हा आहे. 'खळाळ' कथासंग्रहातील कथा पहात असता 'वारकारी' कथेत दारिद्र्य असल्याने देवभजनी लागलेल्या वारकऱ्याचे मनोगत शब्दरूपात साकार होते. 'राजवानी' कथेत बायकोपोराशिवाय राजावानी जीवन व्यतित करणारा माणूस आहे. 'बायकूपोर' कथेत बायको मुलासाठी राबणारा शेतमजूर आहे. 'मोट', 'इंजेन', 'पाडा बैल यात खेड्यातील पशुसृष्टी चित्रीत झाली आहे. 'मुद्या' 'वरवार' या कथेत मानवी स्वभावातील चमत्कृतीचे चित्रण आहे. सासुरवाशीन कथेतील सुन सासूच्या जाचाला कंटाळून स्वतःच्या जीवावर उदार होते. 'सुन' कथेतील आपल्या वागण्याने सासूलाच मेटाकुटीला आणते. 'धुम' या कथेत तानीवर असलेले नायकाचे प्रेम संयमशिलपणे व सुचकतेने व्यक्त होते. ग्रामीण माणूस, त्यांच्या भावभावना, प्राणी जगताचे दर्शन घडविणारी ही कथा आहे. त्यासाठी योजलेली ग्रामीण भाषा विषयाला उठाव देणारी आहे. म्हणूनच 'खळाळ' आणि 'माती खालची माती' मधील कथांच्या संदर्भात म.ना. अदवंत म्हणतात - "तसा त्यांच्या कथांचा परिसर आणि त्यामधील अनुभूतीच्या कक्षा इतर ग्रामीण कथाकारापेक्षा फारशा निराळ्या नाहीत. पण त्या अनुभूतीचा अविष्कार ज्या उत्कृष्टतेने होतो त्यातच त्याचे निराळेपण जाणवू लागते. आनंद यादव खरे रंगतात ते ग्रामीण जीवनातल छोटे छोटे भाव प्रसंग रंगविताना अस्सल ग्रामीण बोलीत रंगविलेले खेडेगावातील जीवनाचे प्रसंग म्हणजे त्यांनी ग्रामीण जीवनाच्या एकेका पैलूवर पाडलेला प्रकाशझोतच. अशा त्यांच्या कथा अनेकदा संवादात्मक असतात. अनेकदा आत्मनिवेदपर शैलीतून

लिहिलेल्या असतात. अगदी थोडक्या शब्दात खेडेगावातील जीवनाचे प्रखर दर्शन घडवितात. त्यांची कथा ग्रामीण कथेच्या क्षेत्रात वेगवेगळे प्रयोग करते आहे... त्यातून त्यांची कथा आज-उद्या अगदी वेगळे रूप घेण्याची शक्यता आहे.”^४

‘खळाळ’ या कथासंग्रहातील कथामधून जिवंत उत्कठ अनुभव प्रभावीपणे साकार झाले आहेत. यादवाची कथा अकृत्रीम खरीखूरी आहे. अशा या कथाचा विषय ग्रामीण परिसर, ग्रामीण व्यक्तीच आहे. ग्रामीण बोलीभाषेत सर्व कथा साकारलेल्या आहेत.

‘आदिताल’ कथासंग्रहातील कथाचे विषय वैविध्यपूर्ण आहे. निसर्गनिर्मिती प्रक्रियेतील व्यामिश्र गुंतागुंत, प्रकृती-पुरुषातील गुढ नाते इत्यादी वैशिष्ट्ये पूर्ण विषय या कथेत आलेले आहेत. ‘अनवाणी’ या कथेतील सिद्धू स्त्री सहवासासाठी आतुरलेला आहे. ‘आकार’ कथेतील बायाकाला ऐन तारुण्यातही स्त्री असूनही पुरुषाच्या सहवासाची गरज भासत नाही. तिची सर्व वागणूक पुरुषी आहे. ‘रक्तसंगम’ कथेत कमला व इतर पात्रे लेखकाला न जुमानता आपल्या मनाप्रमाणे वागतात. ‘प्रत्यय’ व ‘हिरवा-चाफा’ कथेचा विषय निसर्ग आहे. ‘मळवट’ या कथेचा विषय स्त्रीच अनादी, सनातन मातृत्व, तिचं स्त्रीत्व व अबाधित सौभाग्यपण हा विषय आहे. ‘आदिताल’ मधील मृदंगवादकाला वसू नर्तकी मातृरूपात भावते. ‘जन्मस्थान’ मधील गोविंदा मृत्यूशय्येवरील आपल्या आईला जगदंबेच्या रूपात पाहतो. ‘अनैतिक’ कथेतील स्त्रीला लग्नाशिवाय मातृत्व हवं आहे.

‘आदिताल’ हा कथासंग्रह म्हणजे त्यांनी लेखाला योजलेल्या शीर्षकानुसार विलेभनिय अभिव्यक्तीची झेप अशा स्वरूपाचा वाटतो हे वरील कथासंग्रहातून पहायला मिळते.

‘डवरणी’ कथासंग्रहातील पहिली कथा ‘माझी पहिली बायको’ ही कथा मनोविश्लेषणात्मक स्वरूपाची आहे. ‘ओढ’ कथामधील तम्माला पाण्याची असलेली ओढ गुढ स्वरूपाची आहे. ‘हुल’ कथेत एखादी हूल किंवा अफवा समाजमनावर कसा

अनिष्ट परिणाम करते त्याची कथा येते. 'हलक', 'कोंडमारा', 'भोलेनाथाची मर्जी', 'खताची गाडी' या कथा ग्रामीण जगतातील दारिद्र्य व त्यामुळे निर्माण होणारे कारूप्य चित्रीत करतात. 'सुटकेतील पाश', 'गिधाड' या कथा ग्रामीण पुढाऱ्यांचे बेरकीपणाचे दर्शन घडवितात. 'मल्लू रामोशी' या कथेत मल्लू रामोशाचा दरारीपणा, बेरकीपणा, अचाटशक्ती या बळावर तो चोरीचे साहस करतो. 'राणूची बायको' या कथेतील भीवरा तडफदार आहे. रामूचे व्यक्तिचित्रण ठसठशीतपणे आले आहे. 'ठिणगी' ही शहरी जीवनातील कामगारांचे दारिद्र्य, हलाखी यांचे चित्रण करणारी कथा आहे. 'चितूर आणि चोळी' ही जयवंता आणि सोना यांच्या प्रेमाची कथा आहे. 'कवठीचाफा' या कथेत आईच्या बदफैलीपणाचा वारसा चालवणारी कोंडी आहे.

'डवरणी' या कथासंग्रहात मानसिक ताणतणाव व्यक्त होतात तसेच दारिद्र्यामुळे निर्माण झालेली दुःखे, प्रेमभंग इत्यादीचे चित्रण या कथासंग्रहात आले आहे.

'उखडलेली झाडे' या कथासंग्रहातील कथा ग्रामीण समाज तेथील बेरकी राजकारण, शेतमजुरांच्या हालाखीच जगण, बलुतेदारांचे दैन्य, तेथील भ्रष्टाचार इत्यादीचे चित्रण आले आहे. 'फळ्या आणि दऱ्या', 'गावचा मुख्यमंत्री' ह्या कथा बेरकी राजकारण दाखविणाऱ्या कथा आहेत. 'कष्टाची लक्षुमी' व 'शेवटच पायतान' ह्या कथा ग्रामीण बलुतेदारांचे हालाखीच चित्रण करतात. 'चावीच पाणी' या कथेत ग्रामीण जीवनातील दारिद्र्याचे वर्णन येते. 'पाषाणाची माणसं', 'उद्योग वसाहत', 'भित' या कथा शहरी जगताचे चित्रण करताना दिसतात. 'हिरवी संस्कृती' कथेत लेखकाला ग्रामीण जगताची असलेली ओढ व ती संस्कृती जगली पाहिजे म्हणून वाटणारी तळमळ व्यक्त करते. सर्व कथांचा विषय ग्रामीण समाज हाच आहे.

यादवांनी वरील कथा संग्रहाशिवाय काही व्यक्तिचित्रणात्मक कथा लिहिल्या आहेत.

‘माती खालची माती’ हा व्यक्तिचित्रणात्मक कथासंग्रह आहे. या कथासंग्रहात ‘हाताबुडी आलेला शिवा’ या कथेत लेखकाने आपल्या धाकट्या भावाचे व्यक्तिचित्रण चित्तरले आहे. ‘बापू मांग’, आक्कु मावशी’, ‘चव्हाणाचा आबामा’, ‘लंगडा गोपा’, ‘पोरका दिनू’ इत्यादी व्यक्तिचित्रणे ग्रामीण विश्वातील दारिद्र्याचे दर्शन घडवितात. ‘माती खालची माती’ मधील वरील व्यक्तिचित्रणाशिवाय ‘सरखाराम’, ‘खादाड धोंडिबा’ व ‘बाबजी बल्लाळ’ ही व्यक्तिचित्रणे वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. भाडेकरू या कथेत भाडेकरू दत्तूची व्यक्तिरेखा रेखाटली आहे.’’

वरील व्यक्तिचित्रणे व्यक्तीच्या बाह्यरूपाचे त्याच्या लकबी, लहरी स्वभावाचे वर्णन करणारी आहेत.

आनंद यादव यांनी ग्रामीण जीवनातील विनोदी प्रसंगाचे वर्णन करणारी कथा लिहिली. ती ‘घरजावई’ आणि ‘माळावरची मैना’ या दोन कथासंग्रहात कथाचे स्वरूप सारखे आहे. ‘घरजावई’ कथासंग्रह १९७४ साली व ‘माळावरची मैना’ कथासंग्रह १९७६ साली प्रसिद्ध झाला. वरील दोन कथासंग्रहाचे लेखन वाचकांच्या मनोरंजनासाठी केलेले दिसते.

‘घरजावई’ कथासंग्रहातील पहिली कथा ‘घरजावई’ या कथेत भागू तिची एकुलती एक मुलगी संती, संतीचा पती संतीशी लग्न करण्याची इच्छा बाळगून असलेला मारुती यांची फरफट व्यक्त झाली आहे. ‘गायकवाडाची गाठ’ ही एका टिपिकल ग्रामीण कथाकाराचे दर्शन घडविते. ‘ऋयाहत्तर खोड्याचा’ या कथेत अंगात ऋयाहत्तर खोड्या असलेल्या गणान्हाव्याच चित्रण येते. ‘धुलवड’ कथेत किशा मांगाच्या मेंढरू चोरण्याची कथा येते. ‘छंद’ करावा असा, ‘तिरकुट’, ‘म्हातारी’ आणि कोंबडी’, ‘बायको’ या विनोदी कथात गावरान बेरकीपणाचे चित्रण झाले आहे. तसेच ‘बाईची नेमणूक’ ही कथा खेड्यातील शिक्षण क्षेत्रातील मंडळी काय लायकीची असतात त्यावर प्रकाश टाकते ‘आपटी’, ‘रखवालदार’, ‘मेंढर’, या कथा ग्रामीण चित्रण करतात त्यात विनोद निर्माण झालेला आहे.

‘माळावरची मैना’ हा कथासंग्रह म्हणजे ‘घरजावई’ कथासंग्रहाच्या पुढचा भाग म्हणता येईल. ‘बापाच वळण नि लेकाच शिक्षण’ या कथेत ग्रामीण व शहरी भागात एकाच पद्धतीने शिक्षण देण्यामुळे काय घोटाळे होतात. त्याचे चित्रण येते. ‘वरात’ कथेत शामराव चौघुले खुपसे पैसे घालून जूनी मोटार विकत घेतो. त्याची कथा येते. ‘गुणकारी औषध’ ही मेव्हणी व बहिणीचा नवरा यांच्या शृंगाराची कथा ‘सोन्याची हौस’ कथेत सोनाला असलेल्या दागण्याची गोष्ट येते. ‘टग्याच गाव’, ‘सुरपाट’ या कथात विवाहबाह्य संबंधाच्या कथा येतात. एकूण खेड्यातील धुर्त, बेरकी, लबाड माणसाचे वागणे व त्यातून निर्माण होणारे प्रसंग असे या कथाचे स्वरूप आहे. आनंद यादवांनी ग्रामीण लोकांच्या वागण्यातील विसंगती, विनोदी किस्से इत्यादींचा वापर केला आहे.

यादवांच्या कथेचा विचार करताना लक्षात येते की, त्यांची कथा व्यक्तीच्या अंतरंगात शिरते व तेथील भाव कौशल्य पूर्वक टिपते. मानवी जीवनातील सुखदुःखे अविष्कृत करणे हाच तिचा प्रमुख विषय आहे.

आनंद यादवांचे ललित लेख

आनंद यादवांचे दोन ललित लेखाचे संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. १) स्पर्श कमळे १९७८ २) पानभवरे १९८२ या दोन संग्रहातील लेखांचे स्वरूप बरेच भिन्न आहे. ‘स्पर्शकमळे’ मधील लेख शृंगारिक स्वरूपाचे आहेत. ‘पानभवरे’ या संग्रहातील लेखाचा विषय गावाकडचे जीवन आहे.

‘स्पर्शकमळे’ या संग्रहातील लेख ‘गाठीची चोळी’, ‘नऊवारी’, ‘बाळ अप्सरेचे वस्त्र’ या लेखात त्या त्या वस्त्रात स्त्रीच सौंदर्य कस खुलतं हे लेखकाने मोठ्या रसिक दृष्टीकोनातून न्याहळलेले दिसते. ‘अचपळ मन माझे’ या लेखात लेखकाला त्याच्या पौगंडा अवस्थेत भेटलेल्या मुलाची कशी भुरळ पडत होते. याचे वर्णन येते. ‘स्पर्शकमळे’ कथेमध्ये स्त्रीच्या करकमळाच्या स्पर्शाच वर्णन आले आहे. तसेच ‘प्रिया

पहाटते', 'स्नेहसखी', 'आठवणीची साठवणी', 'तिचे झाड' या लेखाचा विषय प्रियेशी संबंधित असा आहे. 'स्पर्शकमळे' मधील ललित लेखाचे स्वरूप वरीलप्रमाणे आहे.

'पानभवरे' संग्रहातील लेखाचे स्वरूप ग्रामीण जीवनातील आठवणी, अनुभव आलेले आहेत. 'घराकडचा रस्ता', 'जरासंध', 'ढोरराखणी', 'दादाची भाकरी', 'वानराच गाव', 'वस्तीच घोंगड', तसेच 'आभाळगाळ' या लेखामध्ये लेखकाने मागे पडलेल्या पण मनात सतत जाग्या असलेल्या आपल्या गावाकडच्या आठवणी सांगितल्या आहेत. यादवांच्या ललित लेखन स्वरूप वरीलप्रमाणे स्पष्ट होते. म्हणूनच श्री. म. द. हातकणंगलेकर, यादवांच्या ललित गद्याचा परामर्श घेताना लिहितात, "ललित लेखन हे मुलतः आत्मरंगनी बहरलेले लेखन असते. हे आत्मरंग किती गाढ आणि ताजे किती संवेदनातत्पर व हळूवार आणि व्यक्तिगत असून देखील किती प्रमाणात जीवनाची सनातन स्पंदने स्वीकारणारे आहेत. यावरच त्या लेखनाची सार्थता व गुणवत्ता अवलंबून असते. येथेच जीवन शोधाच्या स्पंदनाच्या दिशा प्रवृत्ती भेदानुसार पार्थिव किंवा अपार्थिव असतात असे त्यांनी म्हटले आहे."⁴ याच लेखनाचा व्याख्येचा आधार घेऊन आनंद यादव यांच्या ललित लेखनातील जिवन शोधाची स्पंदने पार्थिवतेच्या दिशेने जातात असे म्हणता येईल.

वगनाट्य

'रात घुंगूरांची' हे वगनाट्य १९७७ साली प्रकाशित झाले. वगनाट्याचे पूर्वरूप म्हणजे तमाशा तमाशाला प्राचीन परंपरा आहे. तमाशा रंजनात्मक स्वरूपाचा असतो. यात्रेसारख्या धार्मिक विधीच्या वेळी तमाशा या लोककलेचा जन्म झाला. १९७७ साली आनंद यादवांनी 'रात घुंगूरांची' या वगनाट्याची निर्मिती केली. हे समस्याप्रधान वगनाट्य आहे.

समीक्षक : आनंद यादव

आनंद यादव यांनी विशिष्ट अशी वाङ्.मयीन भूमिका घेऊन समीक्षा लेखनही केले आहे. एक उत्तम साहित्यिक व समीक्षक असे दुहेरी व्यक्तीमत्त्व आनंद यादवांना लाभले आहे. त्यांचे चार समीक्षाग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत.

- १) ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या १९७९
- २) ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव १९८१
- ३) ग्रामीण साहित्य, समाज आणि संस्कृती १९८५
- ४) साहित्याची निर्मिती प्रक्रिया १९८९

याशिवाय 'मातीतले मोती' व 'तिसऱ्या पिढीची ग्रामीण कथा' या ग्रंथाचे संपादन करताना यादवांनी विवेचक प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. एकूण ग्रामीण साहित्यविषयक सखोल सर्वांगाने विस्तृत चर्चा करणारे लेखन यादवांनी आपल्या समीक्षापर ग्रंथातून केले आहे. आपल्या समीक्षा लेखनाविषयी भूमिका स्पष्ट करताना आनंद यादव लिहितात, "गेली वीस वर्षे मी ग्रामीण साहित्याविषयी माझ्या परीने विचार करित आहे. ग्रामीण साहित्याच्या वैचारिक बैठकीचे व प्रमेयांचे पायाभूत स्वरूप समजून देण्याच्या ध्यासातून हे सगळे लेखन झाले. ग्रामीण साहित्याची चळवळ या लेखनाला गती आणण्यास कारणीभूत झाली."^६ ग्रामीण साहित्याचा आपण गांभीर्याने विचार करतो. त्या गांभीर्याने त्या आक्षेपाचा विचार करित नाही म्हणून आपली भूमिका त्यांना पटवून दिली पाहिजे या हेतूने आनंद यादव समीक्षा लेखनाकडे वळले आहेत हे आपणास दिसून येते.

कादंबरीकार – आनंद यादव

१९६० नंतरचा काळ मराठी कादंबरीच्या संदर्भात अनेक दृष्टीने महत्त्वाचा मानला जातो. १९६० नंतर ग्रामीण, दलित, आदिवासी स्त्रीवादी असे अनेक वाङ्.मयीन प्रवाह जोमाने वाहू लागले होते. 'फकिरा', 'धग', 'स्थचक्र', 'टारफुला',

‘इंधन’ या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या दिसतात. या प्रवाहात १९७० नंतरच बोराडे, यादव, नलगे, मोरे यांची ग्रामीण कादंबरी पहावी लागते. कवितेकडून कथालेखानाकडे व कथालेखानाकडून कादंबरीलेखनाकडे वळले म्हणून आनंद यादवांची पहिली कादंबरी ‘एकलकोंडा’ ही कादंबरी कॉलेज विद्यार्थी असताना लिहिली या काळातच ‘हिरव जग’ मधील कविता लिहिली. ‘एकलकोंडाचे’ प्रकाशन १९८० मध्ये झाले. या आधी ‘गोतावळा’ १९७१ मध्ये ‘नटरंग’ आणि ‘एकलकोंडा’ या दोन कादंबऱ्या १९८० मध्ये प्रकाशित झाल्या यानंतर १९८५ मध्ये ‘माऊली’ ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली आहे.

आनंद यादवांची ‘एकलकोंडा’ ही पहिली कादंबरी आहे. ‘रामू’ या पोरक्या मुलाची कथा सांगणारी ‘एकलकोंडा’ कादंबरी आहे. ‘राम’ हा एकलकोंडा बनलेला पोरका मुलगा. पानकवली हे त्याचे गाव, शेतमजुराच्या घरात रामाचा जन्म झाला. वडिल बालपणी वारले होते. शाळेत असताना रामूची आई वारली. काका-काकीच्या आधाराने छोटी मोठी नोकरी करत तो वाढत होता. इथे ‘एकलकोंडा’ कादंबरीत पोरक्या रामूचे चित्रण ठायी ठायी मांडले आहे. रामूच्या चित्रणात लेखकाचे ‘स्व’ चे चित्रण येत असलेले दिसते.

‘माऊली’ कादंबरी १९८५ साली प्रकाशित झाली. ‘माऊली’ ही कादंबरी कुणाही व्यक्तीवर बेतलेली नाही. तिची नायिका एक ‘माजारी’ असून तिची पिढे व इतर मांजरे-बोके हे या कादंबरीतील पात्र आहेत. या पात्रासोबत यादवांच्या कुटूंबातील व्यक्तीचे उललेखही येतात. मांजार जातीचे वंशवर्धना संदर्भातील उल्लेख वाचून ‘सत्तांतर’ या व्यंकटेश माडगूळकरांच्या वानराच्या जीवनावरील कादंबरीचे स्मरण होते. या कादंबरीत मांजराचा जीवनक्रम अगदी बारीक सारीक तपशीलासह चित्रित केला आहे. ‘माऊली’ कादंबरीविषयी अ. वा. कुलकर्णी म्हणतात, “चिंतनगर्भ जीवनेच्छाचा कलारूप अविष्कार म्हणजे ‘माऊली’ दार्शनिक तत्त्वज्ञान लोकसाहित्य परंपरा सनातन भारतीय समाजमन यांचा हळूवार आणि तलम स्पर्श झालेली मराठी

भाषेतील ही पहिलीच साहित्यकृती असावी इतकी ती वेगळी आहे.”^७ कादंबरीसाठी यादवांनी वापरलेली शैली चित्रात्मक व भाषात्मक स्वरूपाची आहे. मांजराच्या हालचाली त्यांचे विशिष्ट प्रसंगाचे वैशिष्ट्यपूर्ण वागणे त्यांची प्रेमप्रकरणे, चाटणे, खेळणे, भांडणे इत्यादीचे चित्रण येते.

‘गोतावळा’ खूप गाजलेली कादंबरी आहे. ही ग्रामीण जीवनाशी संबंधित आहे. ‘गोतावळा’ कादंबरीत यत्र संस्कृतीचे कृषी संस्कृतीवर आक्रमण ‘नारबा’ या शेतमजुराची ही कथा आहे. रामू सोनावडे या शेतकऱ्याच्या मळ्यात नारबा कामाला असतो. मळ्यात गायी, म्हैशी, बैल, कुत्री, कोंबड्या, घोडे हे नारबाच्या गोतावळ्याचे आहे. पण मालकाच्या लोभापायी नारबाच्या गोतावळ्याची ही सृष्टी नष्ट होते. सर्व गुरं ढोरं विकून झाड तोडून त्याचे पैसे करून त्या बदलीत मालकाला टॅक्टर खरेदी करायचा आहे. या नव्या संस्कृतीत नारबाला काही स्थान नाही. त्याचा गोतावळा अधिक उध्वस्थ झालेला असतो. मालक नारबाला मळ्यातून निघून जाण्यास सांगतो. याबाबत चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, “नारबाची ही कथा म्हणजे कृषी संस्कृतीच्या पराभवाची कथा आहे.”^८ ‘गोतावळा’ कादंबरीत प्राणी विश्व व नारबाचे विश्व तसेच निसर्ग हे एकमेकात इतके एकरूप होतात की नारबापासून निसर्ग व प्राणी वेगळे वाटत नाही. नारबाची ही शोकांतिका रसिकांना खूपच भावली आहे.

‘नटरंग’ कादंबरी १९८० साली प्रसिद्ध झाली. ही एक शोकांतिकाच आहे. ‘गुणा’ या तमाशा कलावंताची कथा आहे. ‘गुणा’ हा कादंबरीचा नायक आहे. तमाशाचे वेड असलेला गुणा तमाशा उभा करण्याच्या वेडाने पुरता पछाडलेला असतो. स्वतः तमाशा काढून त्यात भूमिका करणे, घरच्यांचा तीव्र विरोध सहन करणे नाच्याची भूमिका वठविणे आनंद यादवांनी अत्यंत प्रभावीपणे व संयमाने ही शोकांतिका सांगितली आहे. याबाबत वि. श. पासावकर म्हणतात, “नाच्याच्या उद्ध्वस्त जीवनाचे आर्त ” या शब्दात या कादंबरीचे वर्णन केले आहे.”^९ वाचकाला सुन्न करून टाकणारी ही शोकांतिका यादवांनी मोठ्या ताकदीने उभी केली आहे.

सारांश

आनंद यादव एक व्यक्ती आणि वाङ्मय या प्रस्तूत प्रकरणात आनंद यादव यांचे बालपण, शिक्षण आणि वाङ्मयीन जडणघडण याबरोबरच त्यांनी सर्व वाङ्मयप्रकारातून केलेले विपूल लेखन यांचा आढावा घेतला आहे. मराठी ग्रामीण साहित्यात आपल्या लेखनाने स्वतःचे स्थान निर्माण करणारे आनंद यादव हे महत्त्वाचे साहित्यिक आहेत. गावगाडा आणि कृषि संस्कृती यांचे अचुकभान असणारे यादव आपल्या कवितेतून जसे प्रतिबिंबित होतात तसेच त्यांच्या जगण्याचे वेगळे रूप कथा कादंबरीतूनही आपणास दिसते. यादवांनी हाताळलेल्या सर्व कृतींचा या प्रकरणात धावता आढावा घेतला आहे. त्यांनी ग्रामीण साहित्याची शोधचिकित्सा करण्यासाठी समीक्षा लेखन केले. स्वभाविकच साहित्यिक आणि समीक्षक अशी दोन अंगे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात दिसतात. याशिवाय त्यांनी वेळावेळी साहित्यविषयक मांडलेल्या भूमिकेतून त्यांच्या वेगळेपणाची प्रचिती आपणास येते.

संदर्भ ग्रंथ

- १) पोतदार अनुराधा - 'मळ्याची माती' (आनंद यादव), मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९७८, पृ. १४ (प्रस्तावना).
- २) ठाकूर रवींद्र - आनंद यादव, 'व्यक्ती आणि वाङ्.मय', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आवृत्ती पहिली, जुलै १९९३, पृ. ५.
- ३) जहागीरदार, विश्वास प्र. - 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै-डिसेंबर १९८०, पृ. १००.
- ४) अदवंत म.ना. - 'प्रदक्षिणा' कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती ७ वी १९८०, पृ. १८८.
- ५) हातकणंगलेकर म. द. - मराठी कथा, 'रूप आणि परिसर', संपूर्ण प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती, पहिली १९८६, पृ. ११४.
- ६) यादव आनंद - 'मराठी साहित्य समाज आणि संस्कृती', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९८५, पृ. १.
- ७) कुलकर्णी अ. वा. - 'माऊली' (आनंद यादव), मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९८५, मलपृष्ठ.
- ८) बांदिवडेकर, चंद्रकांत - मराठी कादंबरी : 'चिंतन आणि समीक्षा'. मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृ. २१४.
- ९) पारगावकर, वि. शं. - 'अनुष्ठंभ', जुलै-ऑगस्ट, १९८२, पृ. ४२.